

FACTSHEET

KO DAU SASAMAKI SE CAKACA E NA BISINISI NI VEIVAKANI?

KO DAU VEIQARAVI RARABA E VALE NI BULA, CAKACA E VALE NI SAVASAVA, SE QARAUNA NA VEIVALE E SO E NA TAUDAKU NI GAUNA NI CAKACA?

Ke vaka kina, e na rawa ni tu tale e so na nomu dodonu e na nomu vanua ni cakaca.

E rairai rawa ni ko la'ki tomama tiko ga na cakaca ko dau cakava vua e dua tale na i taukei ni cakaca – kevaka sa mani volitaki na kabani ko cakaca tiko kina se kau tani mai kina na konitaraki ni cakaca ko dau cakava.

E dodonu mo vakataroga na veika me baleta na nomu dodonu vakacakaca de mani yaco vei iko na mataqali veisau vakaoqo. Veitaratara kei na nomu i soqosoqo vakacakaca se raica e na vanua e tabaki kina e na komipiuta (website) na veika me baleta na Tabacakaca e Qarava na Cakaca (Department of Labour), e na www.dol.govt.nz, se qiria na talevoni e sega ni saumi e na naba na 0800 20 90 20 e na gauna ni cakaca.

KO CEI SOTI E TU E SO TALE NA NODRA DODONU E NA VANUA NI CAKACA?

- Ko ira era dau sasamaki se cakaca e na bisinisi ni veivakani e na veivanua ni cakaca
- Ko ira era cakaca e na vale ni savasava ni vale ni bula, nodra i tikotiko na malumalumu, se i tikotiko ni veivakavulici
- Ko ira era veiqaravi raraba e vale ni bula kei na nodra i tikotiko na malumalumu

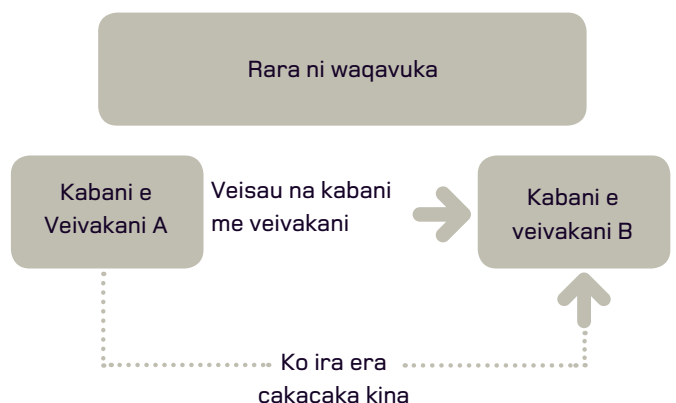
- Ko ira era dau qarauna na veikoroni, iunivesiti, politekeniki kei na i tikotiko ni veivakavulici tale e so, e na taudaku ni gauna ni vuli.

E NA VAKAYAGATAKI E NA GAUNA CAVA NA DODONU OQO?

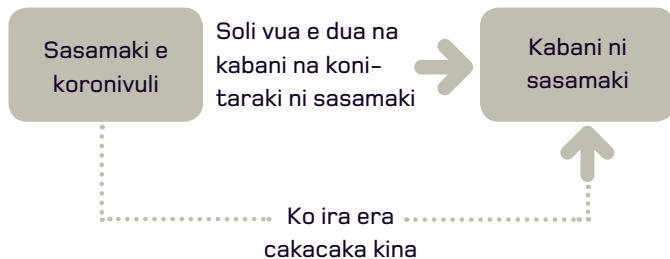
- Ni volitaki na kabani ko cakaca tiko kina

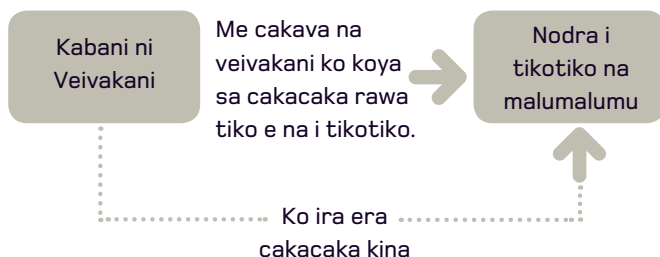
- Ni kau tani mai na kabani ko cakaca tiko kina na konitaraki ni cakaca ko dau cakava, ka soli vua e dua tale na kabani

- Ni solia na i tikotiko ko cakacaka kina na konitaraki ni cakacaka ko dau cakava tiko vua e dua na kabani

- Ni kau tani mai na kabani ko cakacaka tiko kina na konitaraki ni cakacaka ko dau cakava baleta ni sa via cakava na nomu cakacaka ko koya e dau sauma tiko na nomu cakacaka.

NA CAVA SOTI NA NOMU DODONU?

Ni yaco e dua na veisau vakaoqo:

- E nomu na dodonu mo toki vua na i taukei vou ni cakacaka, ka toki vata kei iko na veika taucoko me baleta na i vakarau ni cakacaka ko taurivaka tiko mai
- E rawa ni ko digitaka mo cakacaka tiko ga vua na i taukei ni cakacaka ko cakacaka tiko kina
- Me vakaraitaki vei iko na yaca ni kabani e na cakava na cakacaka, kei na so tale na i tukutuku me baleta na veisau e yaco me vukea na nomu vakatulewataka na nomu toki. Ia me vakaraitaki vei iko na veika oqo ni bera ni yaco na veisau
- Me soli vei iko na gauna mo vakasamataka kina mo la'ki cakacaka e na kabani e na cakava na cakacaka se me kua, kei na yaca i koya mo vakaraitaka vua na ka ko via cakava.

Na dodonu oqo e sega ni tarova na nomudrau veitalanoataka kei na i taukei ni nomu cakacaka na mataqali cakacaka cava tale e rawa ni solia mo cakava.

NA I TUKUTUKU CAVA SOTI E DODONU ME SOLI?

Oqo na i tukutuku e dodonu me soli vei iko:

- Na mataqali veisau e na caka kei na veika e na rawa ni yaco e na vuku ni veisau. E dua na kena i vakaraitaki oqo. Kevaka sa solia na i tikotiko ko cakacaka kina na konitaraki ni cakacaka ko dau cakava tiko vua a dua na kabani, se sa volitaki na kabani ko cakacaka tiko kina, na cava e na rawa ni yaco me baleta na nomu cakacaka taucoko se dua na i wase ni cakacaka ko dau cakava
- Na tiki ni siga e na yaco kina na veisau
- Na tiki ni siga me sa macala kina na nomu lewa me baleta na nomu la'ki cakacaka vua na i taukei vou ni cakacaka
- Na yaca ni kabani vou e sa taura na kabani ko cakacaka tiko kina
- Na matailalai ni yaca i koya mo drau veitaratara kei na sala ni veitaratara kei koya, me vakaraitaki kina na nomu lewa me baleta na nomu toki se sega – me vakau e na fax, email se i vola.

E dodonu me solia vei iko na i taukei ni nomu cakacaka na gauna me rawa ni ko vakasamataka vakavinaka kina na i vakamacala e soli, me rawa ni ko kere veivuke mai na nomu i soqosoqo vakacacaka, se mai vua na dau ni vakasala ni Tabacacaka e Qarava na Cakacaka.

NA CAVA E NA YACO KEVAKA AU SA LA'KI CAKACAKA VUA NA I TAUKEI VOU NI CAKACAKA?

E na sega ni veisau na kemu i sau, na nomu gade, na i vakarau ni cakacaka ko taurivaka tiko mai, ka vaka kina na levu ni aua e virikotori mo cakacaka kina. E na qai veisautaka wale ga na i taukei ni cakacaka vou e dua na ka me baleta na i vakarau ni nomu cakacaka, kevaka ko vakadonuya.

E NA VAKAEVEI BEKA NA NOQU GADE VAKATAUVIMATE KEI NA GADE VAKACAKACAKA?

Kevaka ko sa la'ki cakacaka vua na i taukei vou ni cakacaka, ko na kauta tiko na nomu gade vakatauvimate, gade vakayabaki kei na veigade tale e so ka dodonu mo taura e na vanua ko cakacaka tiko kina. Me kua ni sauma vakailavo vei iko na i taukei ni nomu cakacaka na i sau taucoko e se bera ni saumi iko kina, me vaka na i sau vakagade, ni bera ni ko toki mo la'ki cakacaka vua na i taukei vou ni cakacaka.

E NA VAKAEVEI BEKA NA NOQU VEIDINADINATI VAKACAKACAKA?

Ko na taurivaka tiko ga na veidinadinati vakacakacaka oqori kevaka ko sa toki. E na wili me nomudrau veidinadinati vakacakacaka kei koya na i taukei vou ni nomu cakacaka. E na cakacakataki na veika e dodonu me soli vei iko me vaka e a sega ni mudu na nomu cakacaka ni sa veisau na i taukei ni cakacaka. Ni ko sa toki vua na i taukei vou ni cakacaka, e na la'ki tomani tiko kina na nomu dodonu taucoko me rawa ni ko taura na gade ni cakacaka vakadede, na i sau e tava e na dela ni i lavo ni veisaumi me baleta na cakacaka e caka, kei na gade ni vakasucu gone.

E NA VAKAEVEI BEKA NA VEIDINADINATI E VEIUMANI RARABA VAKACAKACAKA KEI NA NOQU LEWE NI I SOQOSOQO VAKACAKACAKA?

Kevaka ko okati e na dua na veidinadinati e veiumani raraba vakacakacaka, e na vauci e na veidinadinati oqori na i taukei vou ni nomu cakacaka. E nomu dodonu mo lewe tiko ga ni nomu i soqosoqo vakacakacaka.

Ni sa veikerekereitaki vou tale na veidinadinati e veiumani raraba vakacakacaka, e rawa ni ko qai veivosakitaka kei na nomu i soqosoqo vakacakacaka kevaka ko via wili tiko ga e na veidinadinati e veiumani raraba, se mo sa vakacegu mai kina. E dodonu ga mo veitalanoataka na ka oqo kei na nomu i soqosoqo vakacakacaka.

E NA VAKAEVEI BEKA KEVAKA AU BIU CAKACAKA NI'U SA TOKI OTI?

Ko na taura na i sau ni gade kei na i sau tale e so e dodonu mo saumi kina, me vaka ga e a sega ni veisau na i taukei ni nomu cakacaka.

E NA VAKAEVEI BEKA KEVAKA AU SE QAI TOKI WALE GA SA VAKACEGUI AU NA I TAUKEI VOU NI NOQU CAKACAKA?

E tu na sala e veiganiti ka dodonu me muria na i taukei vou ni nomu cakacaka ni bera ni vakacegui iko. E wili e na sala oqo na nomudrau veivosakitaka (ka vaka kina na veivosaki kei na nomu i soqosoqo vakacakacaka kevaka ko lewena) na veika tale e so e rawa ni caka kevaka ko sa mani vakacegui.

Kevaka ko sa vakacegui, e dodonu mo saumi e na i sau taucoko ni vakacegui mai na cakacaka me vaka e tiko e na nomu veidinadinati vakacakacaka, ka cakacakataki na levu ni i sau oqo me vaka ga e a sega ni veisau na i taukei ni nomu cakacaka. Kevaka e sega ni tiko e na nomu veidinadinati vakacaka e dua na ka me baleta na i sau ni vakacegui mai na cakacaka e na vuku ni veisau e na i tuvatuva ni veiqaravi

vakacakacaka, e dodonu mo drau veikerekereitaka kei na i taukei vou ni nomu cakacaka na veika taucoko e dodonu me sauma vei iko ko koya. Kevaka ko drau sega ni duavata rawa kina, e rawa ni ko kerea na Tabana ni Veimaliwai Vakacakacaka (Employment Relations Authority) me vakatulewa e na vukumu.

E NA VAKAEVEI BEKA KEVAKA AU SEGA NI VIA CAKACAKA VUA NA I TAUKEI VOU NI CAKACAKA?

E rawa ni ko digitaka mo kua ni la'ki cakacaka vua na i taukei vou ni cakacaka. Kevaka ko sega ni via toki, drau veivosakitaka kei na i taukei ni nomu cakacaka na kena qarai e dua tani tale na mataqali cakacaka mo cakava e na nona bisinisi. Ia, kevaka sa oti na nomudrau veivosaki ka sega ni dua tale na cakacaka e rawa ni soli vei iko, se ko sega ni via cakava na cakacaka e solia, e na rawa ni vakacegui iko ko koya. Kevaka ko sa vakacegui, e na rawa ni soli vei iko na i sau ni vakacegui mai na cakacaka kevaka e okati tiko e na nomu veidinadinati vakacakacaka na mataqali veivakacegui vakaoqo.

E NA VAKAEVEI BEKA KEVAKA A RUA SE SIVIA NA VANUA AU DAU CAKACAKA KINA VUA NA I TAUKEI NI NOQU CAKACAKA E NA GAUNA OQO, KA YACO NA VEISAU E NA DUA GA NA VANUA NI CAKACAKA OQORI?

Kevaka e kau tani mai vua na i taukei ni nomu cakacaka na konitaraki ni cakacaka ko dau cakava e na dua na vanua, ka sega ni yaco e dua na veisau e na vo ni vanua ko dau cakacaka kina:

- E rawa ni ko digitaka mo la'ki cakacaka vua na i taukei vou ni cakacaka ka sa taura oqo e dua na i wase ni nomu cakacaka
- Kevaka ko sa la'ki cakacaka vua, e sa na rua na i taukei ni nomu cakacaka
- Kevaka ko sa la'ki cakacaka vua na i taukei ni cakacaka ka sa taura oqo e dua na i wase ni nomu cakacaka, e na sega ni veisautaka e dua na ka me baleta na vo ni nomu cakacaka e na vanua ko cakacaka tiko kina
- E na sega ni rawa ni tarova e dua vei rau na i taukei ni cakacaka na nomu cakacaka vua na kena i karua.

E VAKAEVEI BEKA KEVAKA E YALANI E NA NOQU VEIDINADINATAI VAKACAKACAKA, NA BALAVU NI GAUNA ME'U CAKACAKA KINA?

Kevaka e yalani e na nomu veidinadinati vakacakacaka na balavu ni gauna mo cakacaka kina, me cava e na gauna e veisau kina na i tuvatuva ni veiqaravi vakacakacaka,

e rawa ni se tiko ga na nomu dodonu mo la'ki cakacaka vua na i taukei vou ni cakacaka. E rawa oqo kevaka e yalani na balavu ni gauna mo cakacaka kina me veisotari vata kei na gauna e oti kina na cakacaka e qaravi, se a sa namaki tiko me veisautaki na i tuvatuva ni veiqaravi vakacakacaka.

Kevaka ko sa toki, na balavu ni gauna mo cakacaka kina e na nomu veidinadinati vakacakacaka kei koya na i taukei vou ni cakacaka, e na vakatau e na balavu ni gauna e soli e na konitaraki me caka kina na cakacaka. Kevaka sa taura vakadua na i taukei vou ni cakacaka na cakacaka me caka, (baleta ni a volitaki na bisinisi, se sa qarava ga na i tikitiko na cakacaka e dau sauma tiko vua e dua tale) ko sa na wili vakacakacaka tudei.

Kevaka e sega ni vu ni kena yalani e na nomu veidinadinati vakacakacaka na balavu ni gauna ni nomu cakacaka, na konitaraki ni cakacaka se na veisau ni i tuvatuva ni veiqaravi vakacakacaka, e na rawa tiko ga ni ko la'ki cakacaka vua na i taukei vou ni cakacaka. Ia, e na cava na siga ni cakacaka me vaka e tabaki e na veidinadinati, se na vakamuri na veika e vakamacalataki e na veidinadinati.

KO CEI E OKATI ME CAKACAKA E NA BISINI NI VEIVAKANI (FOOD CATERING SERVICE EMPLOYEE)?

E sega ni dua na i vakamacala vakalawa ni cakacaka oqo. E na vakatau e na veika e caka se ko cei e okati me cakacaka e na bisinisi ni veivakani (ka tu na nodra dodonu vakacakacaka me taqomaki ira).

E nakiti me ra taqomaki ko ira e rawa ni vakaleqai na nodra cakacaka e na gauna e veisau kina na i taukei ni cakacaka e na vuku ni veiveisau ni i tuvatuva ni veiqaravi vakacakacaka.

Oqo e dua na kena i vakaraitaki. E rawa ni taqomaki tiko ko koya e cakacaka e na kabani e veivakani e na veivale ni kana e na rara ni waqavuka. E kena i balebale oqo ni kevaka e lewa na rara ni waqavuka me veisautaka na kabani e veivakani, e na rawa ni vakaleqa na nodra cakacaka ko ira era cakacaka kina, ka dodonu me soli vei ira na galala me ra cakacaka vua na i taukei vou ni cakacaka.

Kevaka e vinakati e so tale na i vakamacala me baleta na cakacaka e na bisinisi ni veivakani, veitaratara kei na Tabacakacaka e Qarava na Cakacaka (Department of Labour) e na vanua e tabaki kina e na komipiuta (website) e na www.dol.govt.nz se qiria na talevoni e sega ni saumi e na naba na 0800 20 90 20 e na gauna ni cakacaka.

NA VEIVUKE CAVA E RAWA NI SOLI VEI AU?

Oqo na dodonu vakalawa ka na sega ni rawa vua na i taukei ni cakacaka me tarova na nomu vakayagataka. Kevaka e yaco tiko na veisau e na vanua ko cakacaka tiko kina, ka ko vakabauta ni vakamacalataki tiko e na i vola tukutuku oqo na veisau oqori, e rawa ni ko kere veivuke e na veika oqo:

- Na nomudrau walia vata kei na i taukei ni nomu cakacaka na veileqa e basika
- Na nomu kila vakamatata na veika e umani e na nomu veidinadinati vakacakacaka
- Na nomu vakataroga na veika me baleta na nomu dodonu kei na veika me yaga vei iko
- Na kena wali na leqa e basika e na so na gauna, ni ko sa toki vua na i taukei vou ni cakacaka.

E VEI NA VANUA AU RAWA NI KERE VEIVUKE KINA?

- Veitaratara kei na nomu i soqosoqo vakacakacaka
- Veitaratara kei na Tabacakacaka e Qarava na Cakacaka e na vanua e tabaki kina e na komipiuta (website) e na www.dol.govt.nz se qiria na talevoni e sega ni saumi e na naba 0800 20 90 20 e na gauna ni cakacaka.

E i dusidusi wale ga na i vola tukutuku oqo ka na rairai sega ni okati ira na veimataqali cakacaka tale e so. Me kua ni vakayagataki me i sosomi ni i vakasala vakalawa se i vakasala ni dua na kena dau.